

A SZENTISTVÁNI ALKOTMÁNY

Az ALKOTMÁNY ma ugyanúgy a közvélemény széles rétegeit foglalkoztató politikai divatfogalomként vált, akárcsak századunk elején, a nagy közjogi küzdelmek időszakában. Mint akkor, úgy most is védeni kell az alkotmányt s ez a szerep ma is közfigyelmet biztosít alakítóinak.

A két helyzet, a századeleji és mai különbsége az alkotmány problémája szempontjából mégis lényegbevágó. Míg a parlamenti harcok idején az alkotmány védelmének Ausztriához való viszonyunk adott aktualitást, addig ma nem külső hatalom erőszakos nyomásától, hanem azoktól a közöttünk élőkől kell féltetni, akik benne többé nem hisznek, akik félreállítani, sőt egyenesen lomtárba helyezni kívánnák. Míg a közjogi küzdelmek korában az alkotmány az egész magyarság közös java és vívmánya volt, addig most nem felülről, hanem alulról vagy kívülről jövő erők veszélyeztetik fennállását. Míg akkor az alkotmány bizonyos közjogi adottságok és kívánságok kerete volt, addig ma értelmese sokkal konkrétabbá vált s az egész kérdés végeredményben oda egyszerűsödött, hogy vajjon mint nemzeti életforma biztosítani tudja-e a nemzet egyetemes érdekeit s azoknak az igényeit, akik szociális helyzetüknél fogva magukat sáncain kívül állóknak sőt kitagadottnak érzik. Míg a múltban az alkotmány a hadsereg vezényleti nyelvének, a külön magyar vámterületnek a képzeteivel társult, addig ma mögötte sokkal konkrétabb tartalmak, mint nemzeti jövedelemelosztás, földbirtokreform, zsidókérdés, személyek és csoportok másokat leigázó hatalma, egyszerűen a mindennapi kenyér problémái húzódnak meg.

Az alkotmány és annak védelme mint politikai jelszó nem nélkülözheti és ma sem nélkülözheti az elméleti, történeti alapvetést. Századunk elejének közjogi érvelése mögött is egy határozottan kirajzolódó alkotmánytörténeti álláspont ismerhető fel, mely ugyan régi szellemi alapokból táplálkozik, mégis leghatásosabb fogalmazásához a közjogi küzdelmek korában jutott. Ebben a nemzedékek lelkét alakító elképzelésben úgy él az alkotmány, mint a nemzetnek ősi, egyenletes fejlődésű és minden külső hatástól függetlenül létrejött alkotása. Gyökerei még a magyar őshazába nyúlnak vissza, már Árpád apánk is alkotmányos fejedelem, akinek hatalmát nemzetgyűlés korlátozza, ivadékait pedig a nemzet választja vezéreké és királyokká. A magyar alkotmány lényege az ősrégi nemzeti önkormányzat, melyet népünk „közjogibb irányú jogerzetéből“ fejlesztett ki. Ez az „ezeréves“ alkotmányról való

elképzelés tehát az egész vonalon a nemzet jogait és szerepét hangsúlyozza az önkényre hajló központi hatalommal szemben s így kiválóan alkalmas volta századeleji magyar közjogi követelések megtámasztására. Éppen ezért egészen alárendelt szerepet játszanak benne a dinamikus szempontok, például az a kérdés, hogy ez alkotmány mennyiben jelentett nemcsak a központi hatalomhoz való viszonylatban, hanem a nemzettest egészét illetően is igazi belső autonómiát. A hivatalos alkotmánytörténeti felfogás etekintetben alig haladt túl a rendi korszaknak idevonatkozó nézetein, benne általánosabb, nemzetiesebb köntösben végeredményben a rendi dualizmus problematikája él tovább, ami természetes is, ha meggondoljuk, hogy az alkotmány eredetéről, első korszakáról és annak belső tartalmáról alkotott felfogások más szavakkal ugyan, de végeredményben Verböczy gondolatait ismétlik.

Természetes az lett volna, ha az alkotmány iránti érdeklődés átalakulásával párhuzamosan az igazolására szolgáló elméleti alapvetés is megújodik. A megújulás azonban sajnálatos módon elmaradt s az alkotmánynak mai védői ugyanazokkal az érvekkel harcolnak az alkotmány ostromlói ellen, mint a 900-as évek politikusai és közírói, függetlenül attól, hogy napjaink emberének az alkotmányról való élménye és ahhoz fűződő problémái gyökeresen átalakultak. Pedig vérszerződésről, ezeréves egyenletes közjogi fejlődésről, minden más népet megelőző és felülmúló nemzeti önkormányzatról beszélni ma szükségképpen valami különös mellébeszélésnek a látszatát kell hogy keltse, mely nem védi, hanem egyenesen kompromittálja az alkotmányt. Az ilyen érvelés azoknak a malmára hajtja a vizet, akik benne a nemzet boldogulását akadályozó tételrendszert, az életre bénítóan nehezedő üres történelmi dogmatikát látnak. Hiába hangoztatjuk a magyar alkotmány szerves voltát és életképességét, ha ennek igazolására egy olyan elmélet érveit soroljuk fel, melynek éppen a szervesség és alakulási-képesség mozzanatai iránt volt feltűnően kevés érzéke. Ez a bizonyítás nem fogja meggyőzni azokat, akik parancsuralomért és vezéri elvért, mint a nemzeti lét egyedüli arkánumiért lelkesednek. Sőt a szavaknak a mai fül számára élettelen és üres kongása még azokban is kételyt ébreszt, akik műveltségük és történeti kultúrájuk alapján szívesen tennék magukévá az alkotmánynak oly értelmezését, mely ellenőrizhetetlen önelhivatási mítoszoktól telített vezérek helyett a közösségért és annak minden rétegéért felelősséget érző vezetők kezébe helyezi a nemzet irányítását. Az alkotmánynak mai élménye és annak elméleti igazolása között tehát terjedelmes szakadék tátong, mely a parancsuralom primitív teóriáihoz hasonlóan veszélyezteti az alkotmányba vetett hitet, mint fennmaradásának előfeltételét.

A mai alkotmányvédő frazeológia azonban nemcsak korszzerűtlen, hanem azonfelül még tudományos szempontból, tehát elméleti mivoltában is teljességgel tarthatatlan. Vitathatatlanul nemzeti érzületű történetírók egymás nyomdokaiba lépő sora világított rá a régi alkotmánytörténeti felfogás kútfőkritikai botlásaira, erőszakos konstruáló hajlamaira és kirívó tényismereti hiányaira. Csak ezek a feltűnő fogyatkozások magyarázhatják azt a tudomány történetében

aránylag ritkán előálló helyzetet, hogy egy kérdésről vallott felfogás oly másoknak ad helyet, mely elődjétől úgyszólván semmit sem tudott átvenni.

E sorok írója a magyarság és a rokonnépek intézményeinek vizsgálata alapján arra a meggyőződésre jutott, hogy az ősi magyar politikai szervezet nemcsak erősen monarchikus, hanem egyenesen deszpotikus jellegű volt. Árpád vezéri hatalma a pogány hitvilággal indokolt pogány vérségi jogfelfogáson alapult, mely szerint az istenség választásával kitüntetett vezető és annak leszármazol vérükben öröklődő tulajdonságaik révén egyedül hivatottak annak a népek vezetésére, melyet szervezetlen tömegeből ők kovácsoltak politikai egységgé. Az uralkodóházat és a népet erősen mitikus színezetű sorsközösségi hit kapcsolja össze, pontosan úgy, ahogy ezt a rokonműveltségű és a magyarságra ható népeknél, főként az őket megszervező törköknél és kazároknál látjuk. Az ősi politikai berendezés tehát nem alkotmányos és önkormányzati, hanem éppen ellenkezőleg parancsuralmi és vezéri szellemű volt. Ezek a megállapítások csupán plasztikusabb hátteret adnak annak a régóta felismert ténynek, hogy a keresztény királyság első századaiban az uralkodók az állami feladatokat magánhatalmi erőforrásaikra támaszkodva úgy látják el, mintha az ország az ő magánuradalmuk volna. A magyar államszervezetnek ez az egykorú nyugati viszonyoktól élesen különböző sajátja tehát végeredményben abban leli magyarázatát, hogy a monarchia ősi tekintélyelve és az alattvalóknak a dinasztiaiba vetett feltétlen bizalma még a kereszténység első századában is tovább élt \$ bizonyos tekintetben a maga képére és hasonlatosságára formálta az új korszak államát. Nem is lehet elfogultság nélkül abban kételkedni, hogy a XI. és XII. század történetében ezek az ősi politikai képzetek még jelentékeny szerepet játszottak, s a kor arculatának egyik jellemző vonását éppen jelenlétük adja meg.

De ugyanígy téves volna ezt a megállapítást oda általánosítani, hogy a korai magyar fejlődésnek minden oly mozzanata, mely ellentétben áll a „patriarchális deszpotizmus“ rendszerével, mely tehát már „alkotmányos“ elem, szükségképpen konkrét idegen eszmetartalmak és intézmények átvételéből ered. A történeti valóság sohasem hozható világnézetileg összhangzó közös nevezőre. Ahogy napjainkban a legkülönbözőbb áramlatok élnek, viaskodnak és hatnak egymás mellett, ugyanúgy a korai magyar fejlődésnek is kezdettől fogva megvolt a maga dinasztikus és társadalmi, pogány és keresztény, parancsuralmi és alkotmányos vonala. A különböző elemeknek ebben az egymásmellettiségében az alkotmányos gondolat előzményeit kívánjuk feltárni.

Tudott dolog, hogy a keresztény király már nem élvezti azt a boldog felelőtlenséget, mint pogány ősei. Erős kézzel, gyakran egyenesen deszpotikus eszközökkel irányíthatja népét, de csak addig, míg cselekedetei megfelelnek a „kegyes, igazságos és békességes király“ keresztény eszméjének, míg tiszteletben tartja nemcsak az isteni törvényt, de egyben alattvalóinak a hagyományokban, a szokásokban élő szent, ősi jogát, melynek ő csak őrizője és végrehajtója, de nem megmásítója lehet.

Az egyházi követelmények és a jog tiszteletbentartásának parancsa nemcsak egyéni lelkiismeretében köti az uralkodót, hanem erről az alattvalók is tudomással bírnak. A keresztény király trónralépése alkalmával jövődó alattvalói előtt tesz esküt arra, hogy ezek szerint az elvek szerint fog uralkodni. Felavatásakor a szertartást végző püspök kérdéseknek veti alá: hajlandó-e a szent katolikus hitet megtartani és jócselekedetek alakjában követni, kész e hitet, az egyházat és a papságot megvédeni s az országot, melyet Isten kezéből nyer el, az atyák törvénye szerint kormányozni és ellenségeitől megoltalmazni? Miután a király a feltett kérdésekre igennel felelt, a püspök a jelenlevőkhöz fordul s most tőlük kérdezi, hogy hajlandók-e a fejedelmet, aki a keresztény uralkodó kötelességeinek megtartására immár fogadalmat tett, urukként elismerni s neki a jövőben hű alattvalóként engedelmeskedni? A választ erre a nép egyhangú felkiáltása, az u. n. akklamáció adja meg, mely után a tulajdonképpeni királyavatás, a szent olajjal való megkenés és a koronázás következik.

Nagyot tévednénk, ha az alattvalók e hódoló felkiáltásában „választást“, vagy akárcsak a közvélemény spontán megnyilatkozását látnánk, mert ilyesmiről a korai középkorban, midőn az uralkodó részben származása jogán, részben „Isten kegyelméből“ foglalja el trónját, szó sem lehet. Az alattvalók tömege egyszerűen csak tanúja annak, hogy az uralkodó hitet tett a jog szentségének a megőrzésére s azt kormányzása kötelező irányelvül elismerte. A király avatást megelőző kikiáltás nem választás, hanem csupán hódolati aktus, a „hívek hozzájárulása“ (consensus fidelium).

Ez a konszenzus, mint a középkori államéletnek egyik leglényesebb mozzanata, szabja meg az uralkodónak és a mellette működő tanácsnak egymáshoz való viszonyát. A magyar királyok mellett működő, főpapokból és megyésispánokból alakult szenátus eredetileg nem korlátozó, tehát alkotmányos rendeltetésű, hanem csakis véleményező és tanácsadó szerv, melyet a király csak annak igazolására szólít tanúbizonysággul, hogy mindenben az isteni törvény és az atyák hagyománya szerint cselekszik. Szent István törvényeiből a feltétlen fejedelmi imperatívusz szava csendül ki: „akarjuk, parancsoljuk, meghagyjuk“. A „törvényen elmélkedve“ egyedül ő rendelkezik népével s legfőlőbb csak indokolt esetben hajlik „az egész szenátus kérő szavára“. A keresztény királyt tehát a tanács nem korlátozhatja rendelkezési jogában, de ez a rendelkezés viszont csak addig jogszerű, míg a legelőkelőbb alattvalók tanácsának meghallgatásán alapul. Ezért hivatkozik a korlátlan hatalommal kormányzó Szent István ismételten is szenátusának tanácsára és hozzájárulására s ezért ajánlja Intelmeiben fia figyelmébe a tanácsot, mint a királyi trónus egyik ékességét: „mert tanács által lesznek a királyok, intézteinek az országok ügyei, tanács védelmezi meg a hazát, vívja az ütközeteket, szerez győzelmet és űzi az ellenséget és hívja a barátokat; általa épülnek a városok és leromboltatnak az ellenség várai“. Nincs tehát az államéletnek egyetlen olyan vonatkozása sem, ahol a király nélkülözhetné hívei hozzászólását, anélkül persze, hogy annak elfogadása reánézve kötelező volna, aki fiatal és öreg, okos és balga, megfontolt és merész

tanácsosainak véleménye felett állva „a bölcsesség normájához“ irányítja tetteit. Az alattvalók tanácsának és hozzájárulásának kikérése tehát egyáltalán nem ellenkezik a fejedelmi egyeduralom elvével. Ottó freisingi püspök, aki ámulva áll a XII. századi magyar király deszpotikusnak látszó hatalma előtt, azt is szükségesnek tartotta feljegyezni, hogy a magyarok „egyetlen fontos ügyben sem határoznak gyakori és hosszas tanácskozás nélkül“ és sohasem mulasztják el, hogy „az ország dolgát meg ne tárgyalják és vitassák“.

A tanács csupán egyetlen esetben lép ki véleményező, hozzájáruló szerepköréből, és pedig akkor, ha a király cselekedeteivel sérti a hitet és az egyházat, vagy alattvalóinak hagyományszentelte jogát, azaz, ha keresztény uralkodóból tirannussá sülyed. Ez a lehetőség pedig egymagában alkalmas volt arra, hogy a fejedelem és legelőkelőbb hívei egymáshoz való viszonyát a régi vallásosan indokolt deszpotikus uralomfelfogással ellentétben racionalizálja s az alattvalókat bizonyos esetekre szóló érvennyel ugyan, de végeredményben mégiscsak uruk cselekedeteinek ellenőrzőivé s így bíráivá tegye. Bármily szilárd alapokon nyugodott is a XI—XII. századi Árpádok hatalma, közülük még a legöntudatosabb monarcha sem engedhette meg magának azt, hogy a nomádnépek kényurainak módjára alattvalóit egyszerűen kizárja az államügyek megbeszéléséből s nekik csupán a vak engedelmesség szolgálai szerepét juttassa: „senkit szolgáltságba ne taszíts és szolgálának ne nevezz“, mert akkor „a királyság vesztére fordul a katonák bátorsága és idegeneknek adatik a te országod“. István király az Intelmek e szavaiban világosan céloz az alattvalók ellenállásának jogosságára az erőszakos, tehát zsarnokká váló fejedelem ellenében. Az ellenállásjognak a későbbi magyar alkotmányfejlődésben oly nagy szerepet játszó elve tehát már a királyság bölcsőjénél megtalálható, a dolgok akkori állásának megfelelően még szigorúan vallásos indokolásban, bensőséges összefüggésben a koraközépkori keresztény királyeszménnyel.

A „jó és ősi jog“, „az atyák igazsága“, melynek betartását az előkelők konszenzusa ellenőrzi, a XI. század végétől fogva már nem általános keresztény-nyugateurópai alakban, hanem jellegzetes magyar fogalmazásban vált az államélet legfontosabb irányító elvévé s ezzel alkotmányfejlődésünknek sajátos hazai alapjává. A Vazul ágból származó királyok által kezdeményezett vallásos és politikai Szent István-kultusz a tudatos intézkedések egész sorozatával az első királyt mint a dinasztia vérségi jogának forrását, mint a magyarság nagy mitikus törvényhozóját állították a társadalom elé. Személye a királyságot s a dolgok jólbevált ősi rendjét jelképezte, éppen úgy mint a franciáknál és a németeknél Nagy Károly, az angoloknál pedig Hitvalló Edvárd. Ettől kezdve minden joghoz, minden egyéni szabadsághoz, az államélet minden megnyilatkozásához elválaszthatatlanul az ő emléke tapadt. Nemcsak a korona volt már a XI. században „Szent István koronája“, hanem az új uralkodók felavatásukkor az ő trónusába is ültek, akárcsak az angol királyok még ma is Hitvalló Edvárd székébe s az ő fegyvereivel övezték is fel őket. Személye a jog felett örökdő királyi igazságszolgáltatásnak a szimbóluma, s ezért az uralkodók az

év nagy törvénytörvényeit az ő névünnepeken tartják. A „jó és ősi jog“ tehát a XI. század végétől kezdve kimutathatóan mint Szent Istvánnak a rendelkezése és adománya élt az utókor tudatában. E hit meggyökeresedése pedig arra vezetett, hogy már nemcsak a királyok, hanem maguk az alattvalók is féltékenyen őrködtek az első király hagyományának csorbítatlan betartása felett. Kálmán király törvényeinek összeírója, Albericus szerzetes már az ellen a vád ellen kénytelen védelmezni urát, mintha az eltért volna a szentistváni hagyománytól s szembehelyezkedett volna az „atyák jámbor rendelkezéseivel“.

Nem egészen egy évszázad kellett ahhoz, hogy a magyarság végképpen elforduljon ősei hitétől s teljes meggyőződéssel az újhoz csatlakozzék. Világnézetének ez a nagyszabású átalakulása természetesen politikai téren is érvényesült, mégpedig elsősorban azoknak az előkelőknek a magatartásában, kik a királyi tanácsban helyet foglaltak, s akik ettől kezdve uruk cselekedeteit a szent király hagyományának minősített „jó és ősi jog“ szempontjából elbírálták. Azok a főemberek, akik egyébként oly feltétlen hódolattal övezik a választott nemzetségből származó király személyét, „hogy még azt is gonoszságnak tartják, ha valaki titkos suttogásban megsérti őt“, nyomban kilépnék passzivitásukból, ha a kormánynak szentistváni normáját veszélyeztetve látják. Magatartásuk a XI. század vége óta kimutatható esetekben az ellenállás első kezdetleges formáig emelkedik, mégpedig oly indoklás kíséretében, mely már félreérthetetlen szembehelyezkedést jelent a vérségi tekintélyelvűből, tehát az ősi „parancsuralom“ szelleméből folyó kormányzási gyakorlattal. Ez a szembehelyezkedés feljogosítja a szemlélőt arra, hogy bennük egy új s immár alkotmányosnak nevezhető magatartásnak a tüneteit lássa.

A dinasztikus uralmi rendszer a XI. és részben még a XII. században főként három vonatkozásban érvényesült. Mindenekelőtt abban, hogy nem volt kötött öröklési rend, hanem az uralkodóház minden egyes tagja magát trónképesnek tekintette s igényt formálhatott a koronára. Másodsorban abban, hogy a dinasztia tagjai úgy osztottak az ország területén, mint öröklött atyai birtokokon. Végül pedig abban, hogy a királyok külföldi, főleg orosz, cseh és lengyel rokonaik érdekében oly reálpolitikai szempontokat nélkülöző háborúkat viseltek, melyeknek lebonyolításához egész országuk erejét igénybe vették.

A főemberek a Szent István-hagyomány kialakulásának korától kezdve mindhárom kérdésben határozottan elutasító álláspontot foglaltak el.

Midőn Szent László halála után unokaöccse!, Kálmán és Álmos, „mindketten fiatalok és könnyelműek“, régi szokás szerint fegyverrel akarják elintézni a trónutódlás ügyét, s híveik seregével felvonulnak egymás ellen, főembereik nem járulnak hozzá a harchoz s ehelyett megbeszélésre és kibékülésre hívják fel a testvéreket: „Miért is harcolnánk? ők ránktámadnak és mi meghalunk, mint ahogy nemrégiben atyáink és testvéreink az ő atyáik és testvéreik ellenében harcoltak és elhullottak. Nem látjuk tehát értelmét a háborúnak, de ha ők harcolni akarnak, úgy verekedjenek meg maguk s mi urunknak ismerjük el azt, aki életben marad“. E szavakból nyilvánvalóan új felfogás csendül ki, mely elítéli a múltat, a trónért vívott testvérharcok korát, melyben a királyi sarjak

elhivatásuk biztos tudatában minden aggály nélkül vásárra vitték alattvalóik életét. Keresztény szemmel nézve az ilyen harcba béke felesleges megbontása s a fejedelem, aki ilyesmire vetemedik, nem felel meg többé a békességes király eszményének.

A XI. század derekán András és Béla még szabadon osztoznak az ország birtokán, anélkül, hogy ebbe az alattvalók beleszólhathának. A század utolsó harmadában azonban, midőn László király kibékül Salamonnal és királyi tartást akar neki adni, „főemberek az ország eljövendő háborús veszedelmének elejét akarván venni, nem engedték, hogy megossza az országot Salamonnal“.

A belviszályokkal és a családi osztozkodások rendszerével együtt elítélik a főemberek a külföldi rokonok érdekében vívott céltalan háborúkat is. A keresztény középkor felfogása általában háborúellenes s a hitért vívott harcon kívül csak a védekező háború jogosságát hajlandó elismerni. Eszménye nem a hódító fejedelem, aki idegen országokat foglal, hanem a békés király, aki bölcs takarékosággal bánik országga és alattvalói erejével. Alikor a Birodalom nagyjai felkeresik László királyt, hogy neki a császári koronát felkínálják, ő elutasítja a nagy megiszteltetést, mert „inkább megelégedett saját határaival, mintsem hogy a jog mértékén túlmerészkedve, idegen és ismeretlen népek kormányzására vállalkozzék“. Történetírója elhatározásának helyességét a Példabeszédek könyvével igazolja: „ne lépd át az ősi határokat, melyeket még atyáid állítottak“. Az agresszív külpolitika tehát akár dinasztikus célzatú segélynyújtásban, akár pedig hódító szándékban jelentkezik is, az ország rendjét és nyugalomát bolygatja meg, s így végeredményben ugyanúgy a „jó és ősi jognak“ a sérelme, akárcsak a törvénytelen és erőszakos belkormányzat. A magyar főemberek e felfogásuknak a féktelen és szenvedélyes II. Istvánnal szemben az ellenség előtt szereztek érvényt. A király 1123-ban atyja csúfos vereségének megtorlására és egy menekült herceg kérésére hadat vezet Oroszországba, ahová főemberei is elkísérik. Az egyik vár ostrománál azonban védené halálát leli s a szenvedélyes ifjú király, aki mindenáron bosszút akar érte állani, nem szünteti be a hadműveleteket, hanem éppen ellenkezőleg, parancsot ad ispánjainak, hogy még aznap foglalják el a várat, mégha valamennyien ottpusztulnak is. A főemberek erre tanácsba gyűlnek s mindenekelőtt leszögezik, hogy a király „mindezt előkelőinek tanácsa nélkül cselekszi“ s ez a körülmény felmenti őket az engedelmisség alól. Testületileg bevonulnak a király sátorába s Hunt-Pázmány nembeli Kozma ispán rövid beszédben megindokolja állásfoglalásukat: „Mit cselekszel, Uram? Ha vitézeid sokaságának halála \

Mindezek a jelenségek összességükben a régi rendszer megváltozására utalnak. Aligha véletlen egybeesése tehát az eseményeknek, ha a konszenzus-gondolat és ellenállási elv pontosan akkor kezd érvényesülni, amidőn a szentistváni államszervezet megindul az átalakulás feltartatlan útján. Meghaladja tanulmányunk kereteit azoknak a folyamatoknak részletkebe menő ábrázolása, melyekben ez az átalakulás testet ölt s így csak általánosságban utalunk arra, hogy a szentistváni monarchiát tartó pillérek közül a XII. századra már csak a királyi birtoktest marad meg épségben, míg a központosított közigazgatási és igazságszolgáltatási szervezet, továbbá az egyháznak a fejedelem által való vezetése lassan felbomlik, illetőleg új formáknak ad helyet. A XI. és XII. század fordulójától kezdve az addig szerény keleteurópai hatalom szerepét játszó Magyarország elsősorban dél felé hódító külpolitikába kezd, melynek kiszolgálására az ország védelmére alapozott régi katonai apparátus többé nem elegendő. A király a háborúk sorozatában már nemcsak a vármegyék erejére, hanem a fegyveres néppel

rendelkező birtokosréteg segítségével támaszkodik. Nem tartható fenn tehát többé a társadalomnak régi „államosított“ rendje, hanem jelentőségükhöz mért szerephez jutnak a régi nagy nemzetségek, melyeket Szent Istvánnak és közvetlen utódainak kormányrendszere háttérbe szorított. A honfoglaló ősöktől származó születési arisztokrácia a XII. századra magának biztosítja a királyság főtisztségeit és méltóságait. Ezzel a réteggel, melyben elevenen élt az előkelő származás tudata, a király sem bánhatott többé úgy, miként az előző korszak jobbjára alacsony származású királyi közegeivel. Az idők változásának jeleként az új külpolitika inaugurálásával egyidőben megváltozik a királynak és tanácsadójának egymáshoz való viszonya.

Míg a XI. században a püspökök és ispánok konszenzusának inkább csak a keresztény világnézettel indokolt elvi, mintsem tényleges gyakorlati-politikai jelentősége volt, addig a XII. század elejétől kezdve mindinkább a nélkülözhetetlen „alkotmányyszerű“ hozzájárulás alakját veszi fel. Ameddig a király volt az országos egyház igazi feje, egy személyben rex és sacerdos, addig a püspökök sem voltak mások, mint tulajdonképpen királyi közegek. Mihelyt azonban — Kálmán király kora óta — az egyház VII. Gergely eszméinek megfelelően a királyságtól független, sőt bizonyos tekintetben afölött álló tényezővé alakult, a főpapság a korlátlan fejedelmi akaratnyilvánulást mérséklő tényezők sorába lépett. Amíg az állam csak oly funkciók végzésére vállalkozott, melyeket saját erejéből, mintegy „házi kezelésben“ elintézhetett, addig a főemberek hozzájárulása mint formális aktus nem sokat jelentett a király számára. Amint azonban ettől a hozzájárulástól oly erők megmozdulása függött, amelyek a király magánhatalmán kívül állottak, abban a pillanatban fontossá vált számára konszenzus elnyerése és annak következetes hangoztatása is. A XII. században a püspökök és főtisztek szava már nem helyeslő visszhangja a fejedelmi akaratnyilvánításnak, hanem hozzájárulásukban az „ország“ véleménye érvényesül. Természetes, hogy ez az „ország“ nem jelenti a vár szolgákat, a határőröket, sőt még a szegény közsabadokat sem, hanem ez a XII. századi regnum csak azokat foglalja magában, akiktől a közfeladatok ellátása, a közügyek intézése függ. A XII. századi Magyarország a királynak, a főpapságnak és a birtokos tisztségviselő arisztokráciának az országa.

Katonai, diplomáciai, egyházpolitikai vonatkozású ügyekben éppen úgy kikéri a XII. századi királyaink főembereik hozzájárulását, akár csak a birtokadómozgások esetében. Sőt szóhoz jut az oly vonatkozásaiban az államéletnek, melyeket régebben kizárólag az uralkodóház magánügyének tekintettek. Mikor Kálmán házasságtörő feleségének fia, Borics trónkövetelőként lép fel Vak Bélával szemben, s a lengyel herceg seregével az országba nyomul, a főemberek követséget küldenek fejedelmi pártfogójához, s nemcsak Borics törvénytelen származását fedik fel előtte, hanem egyben arról is felvilágosítják, hogy a jog Béla király oldalán van, mivel ő „az egész ország hozzájárulásával uralkodik“. A királyavatást megelőző kikiáltása az uralkodónak ekkor tehát már jóval több az alattvalók formális hódolásánál s oly vitás esetekben, midőn a király trónusát pretendensek mozgalmi veszélyeztetik, már nem egyedül a származás és az egyházi szertartás ténye a

döntő a legitimitás elbírálásánál, hanem mint egyenrangú mozzanat, a főemberek konszenzusa.

Az alattvalói hozzájárulás e széleskörű érvényesülése egymagában arra mutat, hogy abból a XI. századra mindinkább kivész az eredetileg alapul szolgáló vallásos jelleg s az ország akaratára való hivatkozás már politikai igényeket, sőt egyenesen követeléseket takar. A tanács mellőzése már II. István korában az engedelmesség felmondásának következményét vonta maga után. Ezekről az új politikai igényekről a XII. és XIII. század fordulóján, a régi királyság teljes átalakulásának előestéjén P. mester, III. Béla udvari történetírója tájékoztat.

A királyi jegyző szerint az uralkodó törvényhozói működése egyedül a szokásjog megerősítésére szorítkozik: „azon a helyen a vezér és nemesei elrendezték az országnak minden szokástörvényét, meg valamennyi jogát is, hogy miképpen szolgáljanak a vezérnek meg főembereinek, vagy miképpen tegyenek igazságot bármilyen elkövetett vétekért. ... azt a helyet, ahol mindezt elrendezték, a maguk nyelvén Szerinek nevezték el, azért, mert ott ejtették szerét az ország dolgának“. Ez az egész pusztaszeri elbeszélés, melyből a régi jogtörténetírás az első nemzet- vagy országgyűlés hiteles tudósítását vélte kiolvasni, egyrészt P. mester szófejtő hajlamainak, másrészt az ő korszerű politikai felfogásának köszönheti létrejöttét, de semmi köze sincsen a honfoglalás eseményeihez vagy az akkori állapotokhoz. A szer szónak ugyanis a régi magyarban „rend, mód, sor“ jelentése van s a királyi jegyző e helynév magyarázatát egy képzelte eseményben vélte megtalálni, miként más esetekben is egyéb helyein munkájának. Árpád vezér és előkelői úgy tárgyalnak Pusztaszeren, mint P. mester korában III. Béla és előkelő származású tanácsosai, akik feladatukat a szokásjog megőrzésében látják. Az elbeszélés célzata világos: a vezér és nemesei nem kisebb kérdéseket rendeznek itt szokásjogi alapon, mint a királynak és előkelőinek szolgáló nép viszonyát és az ország összes alapvető törvényeit. Hasonlóképpen a szokásjog irányítja azoknak a „rektoroknak“ bírói tevékenységét is, akiket P. mester szerint a „főemberek“ Zulta vezér kiskorúságának idejére „közös tanácsal és egyenlő akarattal“ az ügyek vitelével megbíznak. E felfogás szerint tehát a monarchia szokásjogi korlátai az ősidők homályába nyúlnak vissza, jogalapjuk pedig az a közös intézkedés, melyet még a honfoglaló fejedelem előkelőivel egyetértésben tett. Ez a szerződés gondolat, mint a királyi jegyző politikai és történelmi racionalizmusának jellemző megnyilatkozása, a vérszerződés előadásában a maga teljes tisztaságában érvényesül.

P. mester szószerint átveszi ugyan az uralkodóház régi történetéből a Turul-mondát, azonban a magyar fejedelemség létrejöttét nem annak mítikus szemléletmódjával magyarázza, hanem ehelyett tudományos ridegséggel boncolja szét Álmos vezérnek és a „hét fejedelmi személynek“ egymáshoz való viszonyát. Álmos fejedelemsége nem annyira az ő kiválasztottságának és isteni fényben megjelenő szervezőerejének elismeretése az alattvalók részéről, hanem sokkal inkább a hétvezér „szabad akarattal és közös hozzájárulással“ történt választásának eredménye volt. Erre a választásra pedig az a merőben észszerű mérlegelés készítette a fejedelmi személyeket, hogy fejedelem nélkül hazát kereső útjukat sikerrel be nem fejezhetik. Választásuk eredményét formális hódolattal hozták Álmos tudomására s vele oly szerződést kötnek, mely a fejedelemhez való viszonyukat egyszersmindenkorra szabályozza. A szerződésnek vérel való megpecsételése valóban szokásban volt azoknak a nomádnépeknek a körében, ahonnan a magyarság is származott, a királyi jegyző tehát etekintetben tényleg hagyományt örökített meg. A szerződés részletei, a vezér és a hét fejedelmi személy viszonyát szabályozó pontok azonban nem egyebek P. mester és kortársai politikai vágyálmánál, melynek a történeti valósághoz éppoly kevés köze van, akárcsak a pusztaszeri legendának. A honfoglaló magyarságnak a valóságban korlátlan hatalmú fejedelme eszerint a tudós elképzelés szerint egyszerűen a hétvezér választásának köszönheti tisztjét, mint ahogy utódainak a trónhoz való joga is ennek az eskünek, mint örök időkre szóló „hozzájárulásnak“ a történeti

következménye. A dinasztia tagjainak minden feltételtől mentes öröklésjoga a XII. század végén s még évszázadokig megingathatatlan alapelv volt ugyan, de az udvari arisztokrácia történetírója ebbe a dinasztikus elvbe már becsempészte a konszenzus korszerű gondolatát és ezzel elsőnek racionalizálta az uralkodóház és az alattvalók egymáshoz való viszonyát. A kialakulóban levő alkotmányos érzület a valóságban még nem nyert befolyást a trón betöltésének módjára, de már szabadon érvényesült az állam eredetére vonatkozó spekulációkban. A hozzájárulás gondolatának erre a historizálására jellemző mármint, hogy Álmos választásának előadásában ugyanazok a formulák tolakodnak P. mester tollára, mint amelyekkel a XII. század oklevelei a főemberek konszenzusát kifejezésre juttatták.

Nemcsak a vezérek tesznek hűségesküet Álmosnak, de egyben összes ivadékai nevében a fejedelem is az ő választóinak. Így nem kevesebbet kell megígérnie, minthogy az ország javain megosztozik a fejedelmi személyekkel és azok leszármazóival, s őket „az ország tanácsából és tisztségeiből“ kizárni sohasem fogja. A fejedelem és a törzsek fejei a szerződés utolsó pontjában együttesen megfogadják, hogy megállapodásukat betartják, mert ha bárki, tehát akár a fejedelem, akár valamelyik utódja megszegné azt, „örök átok sújtsa“. Nemcsak arról van tehát szó, hogy III. Béla korának vezető családjai származásuk jussán igényt emelnek a tisztségeknek addig kizárólag a király kegyétől függő betöltésére, hanem arról is, hogy szankciókat követelnek arra az esetre, ha az uralkodó igényeiket nem respektálja. A vérszerződés átokformulája szintén a kor okleveles gyakorlatából került a királyi jegyző szövegébe s így azt bizonyítja, hogy a jog megsértőjével szemben kilátásba helyezett egyházi fenytetés már elveszítette vallásos jellegét s politikai természetű követelések biztosítására szolgál. Bár csak egyházi fenytetésről s nem világi ellenállásról van szó, mégis kétségtelen a preventív alkalmazásra való törekvés, ellentétben a XII. századi ellenállásoknak megtorló, represszív jellegével. Így a vérszerződés — bár csak elméleti téren — közvetlen elődje az Aranybulla híres ellenállási záradékának, mely szintén a fejedelmi túlkapások megelőzésére, s nem megtorlására törekszik. Az a sorsközösségi hit, mely valamikor feloldhatatlannak látszó kötelékekkel fűzte egymáshoz a vezetőt és a vezetetteket, ebben a szerződési elméletben kapta az első komoly sebeket. Hogy mennyire a jelen számára igényelt jogokat foglalt írásba a királyi jegyző, bizonyítja az, hogy vérszerződésében nemcsak az Álmossal szövetkező hét fejedelmi személy neveit örökítette meg, hanem azonfelül azt is szükségesnek látta feljegyezni, hogy tőlük minő nemzetségek és családok erednek. E nevek között pedig ott találjuk az ő korának és a későbbi időknek nagy familiáit, melyekből III. Bélának és fiainak kormányzata idejében az ország főtisztviselői jelentékeny részben kikerültek.

A Kálmán-kori kezdetekből tehát a XII. század végére kialakult az egyház mellett a királyi hatalmat korlátozó másik tényező, a jelentős birtokkal rendelkező, ősi származású hivatali arisztokrácia, mely mint az államügyek nélkülözhetetlen támasza feltétlen igényt emel az ő konszenzusjogának elismerésére s a királyi tanácsban vitt szerepét, mint ősi és intézményes rendezésen alapuló jogot kezeli.

Ez a nagybirtokos tisztségviselő arisztokrácia a XII., de még inkább a XIII. századtól fogva politikai befolyásával és anyagi túleréjével ráfekszik a közsabad társadalomra, sőt a királyi védelem alatt álló népelemekre is. E politikai magatartás szellemi csirái már P. mester művében felismerhetők. Szerinte a magyar história nem más, mint a dinasztianak és néhány kimagasló családnak a története, az ország javain, a rajta élő népen a fejedelem és nemesei osztoznak, kiknek kiváltságos helyzete részben a vérszerződésen, részben a pusztaszeri gyűlés határozmányain alapul. Ha szabad magunkat így kifejezni, a királyi jegyző művében az uralkodói hatalom korlátozására törekvő, de ugyanakkor „antidemokratikus“ erők szava érvényesül.

A nép széles rétegei, a régi jogállásukban, sőt egyenesen existenciájukban megtámadott közszabadosok és királyi népek természetesen nem osztják a mindenható udvari arisztokrácia felfogását, hanem annak túlkapásaiban az ország „jó és ősi“ jogának sérelmét látják, s a XIII. század harmadik évtizedében kirobbanó mozgalmukban a főemberek befolyásának visszaszorítására és saját politikai szerepük intézményes biztosítására tesznek kísérletet. 1222-ben a székesfehérvári nagy törvénynapon összegyűlt sokaság erőszakkal kényszeríti II. Andrást kormányának elbocsátására és az Aranybulla néven ismert szabadságlevél kibocsátására. „Mint hogy országunk nemeseinek és egyéb lakóinak Szent István királytól rendelt szabadsága bizonyos királyoknak hatalmaskodása, személyes haragjukat szolgáló bosszúállása és hamis tanácsokat adó, gnosz, vagy önhasznukat kereső emberekre való hallgatása miatt olyannyira megcsorbított, hogy nemeseink ismételten ostromoltak kéréseikkel és folyamodásaikkal bennünket és az előttünk uralkodó királyokat országunk állapotának megújítására,... engedélyezzük számukra éppen úgy, miként országunk egyéb lakói számára a Szent Királytól engedélyezett szabadságot“.

Ennek a szentistváni szabadságnak védelmét szolgálja elsősorban az Aranybulla 31. pontja, mely szerint: „hogyha pedig mi, vagy az utánunk következő királyok közül valaki, ezen mi szerződésünknek valaha ellenére cselekednék, mind a püspököknek, mind pedig a jobbágyuraknak és országunk nemeseinek egyenként és összesen, jelenvalóknak jövőbelieknek szabad legyen mindörökké nekünk és az utánunk következő királyoknak minden hűtlenség vádja nélkül ellenállani és ellentmondani“. E híres záradékban kifejtett gondolat kétségkívül emlékeztet az 1215-i angol Magna Charta-ban, továbbá az aragon és jeruzsálemi királyságok életében körülbelül ezidőtájt jelentkező ellenállásjogi elvekre. De a Magna Charta alkotmányjogi rendelkezései annyival konkrétebbek és intézményesebb jellegűek, mint az Aranybulla általánosságban mozgó határozmányai, hogy az alapgondolat rokonságán túl semmiféle hasonlóság sem mutatkozik a két nevezetes kiváltságlevél között, s így az Aranybullával összefüggésben angol hatásról sem beszélhetünk. Aragóniában és a jeruzsálemi királyságban gyakorolták ugyan ebben az időben az ellenállás jogát, anélkül azonban, hogy törvényerejű írásba foglalására és fejedelmi elismertetésére sor került volna. Ez mindkét országban jóval a mi Aranybullánk kibocsátása után történt meg, azaz az aragóniai és jeruzsálemi ellenállásjog azon a fejlődési fokon állott, mint a magyarországi 1222 előtt: mindössze utólagos megtorlásban jelentkezett, így tehát mint az alkotmányfejlődésnek kezdetlegesebb jelenségei nem is hathattak az Aranybulla záradékára, melyben már a preventív ellenállásjog érvényesült, s amely mögött egy közel másfélszázados ellenállásjogi fejlődés tényei állottak.

Az Aranybullában rögzített ellenállásjog a magyar alkotmány fejlődésének minden idegen hatás nélkül létrejött képződménye, mely a hazai fejlődés folyamatában, és pedig a keresztény politikai felfogás lassú elvilágiasodásával nyerte el jellegzetes alakját. Tös-

gyökeresen magyar ez az ellenállásgondolat — éppenúgy mint egész alkotmányunk — elsősorban azért, mivel a magyar nemzet nagy mitikus törvényhozójának, Szent Istvánnak az alakjához és alkotásához kapcsolódott, ahhoz a politikai és jogi eszményhez, mely a XI. század közepétől kezdve az egész államéletnek a közvéleményben meggyökeresedett irányító normája volt.

Nem az idegen szellemiségben nevelkedett főemberek szűk köre ajándékozta meg ezzel, mint importált joggal a társadalom szélesebb rétegeit, hanem az lassú fejlődés során, az államélet keresztény, de egyben magyar értelmezéséből sarjadt ki. Alkotmányunk tehát nem őshazai örökség, nem turáni kuriózum Európában, de nem is egy gyarmati civilizációjú nép külsőséges életkerete, hanem oly képződmény, amely a keresztény magyarság lelkében nyerte el jellegzetes alakját, amelynek központi élménye az első szent király fenkölt egyénisége és a népét új útra vezérlő műve volt. Ha van, mint ahogy tényleg van egyezés a magyar és az európai alkotmányok között, az nem a Nyugat egyes konkrét intézményeinek és gondolatformáinak elkésett és szolgálai átvételéből, hanem a kultúra közös keresztény alapvetéséből ered.

Ezt az alkotmányt, melyet az „ezeréves, „ jelző helyett éppen most, halálának 900. évfordulóján méltóbban talán Szent István alkotmányának nevezhetünk, ilymódon ősi magyar hagyomány szálai fűzik mai műveltségünk alapjához, az emberi beleszólás jogát s a vezetők személyes erkölcsi felelősségét valló keresztény világnézethez.

A régi alkotmányban elevenen élő keresztény felelősséggondolat magyarázza meg annak egyik legjellemzőbb vonását, a kor viszonyaihoz mért szociális rugalmasságát is. Alkotmányunk a belső erőtenyezők termékeny rivalizálásából született meg s fogadta be sáncai közé mindenkor azokat a rétegeket és osztályokat, melyek ezért az országért áldozni és felelősséget vállalni készek voltak. Ha alkotmányról, annak folytonosságáról, történeti gyökereiről és a jövőben reá váró szerepről beszélünk, akkor éppen a múlt tanulsága alapján elsősorban a benne rejlő emberi és magyar értékekre kell gondolnunk s azok szellemében cselekednünk.

DEÉR JÓZSEF